

Kocsis Tamás

Népesedés és fenntarthatóság – létbarát elméleti keretben

Amint Magyarországon 2008-ban kinevezték a jövő nemzedékek ombudsmanját,¹ mindjárt jelentős vitát is kavart az újdonsült országgyűlési biztos egy előadáson tett kijelentése.² Ennek alapján úgy tűnt, hogy a jövő nemzedékeket immár hivatalosan is képviselő személy abortuszpárti és nagycsalád-ellenes. A felháborodás mértéke jól mutatja a téma rendkívüli érzékenységet – függetlenül a megfogalmazott állítások valóságtartalmától. A kedélyek valamelyest csillapodtak, midőn kiderült, az ombudsman nem Magyarországra, hanem a „harmadik világra” célzott, s ezzel valóban tisztázható néhány félreértés. Ám a mélyebben gondolkodót ez egyáltalán nem nyugtatja meg. Mi is a jövő nemzedék érdeke: a sok vagy a kevés gyermek? S lehet-e egyáltalán többféle választ adnunk a kérdésre, aszerint hogy „fejlődő” vagy „fejlett” régióról van szó?

A túlnépesedés kérdésében egymásnak feszülő indulatok, érvek és ellenérvek magukban is figyelemre méltók, ezek közül jó néhányat e tanulmány is bemutat. E téren sajnos a sokadik nekifutásra is úgy tűnik, az integrált szemléletre törekvés csődöt mond, nem lehetséges környezeti és társadalmi/emberi szempontból megnyugtató közös etikai nevezőre jutni. Egyrészt a természeti környezet szempontjából nyilvánvaló, hogy egy véges rendszeren belül egyetlen alrendszer/faj (a társadalom/gazdaság, illetve az emberek száma) sem növekedhet a végtelenségig, másrészt viszont az ebből fakadó – látszólag racionális – következtetések emberi-etikai szempontból gyakran elfogadhatatlanok. Az ördög, amint azt látni fogjuk, a részletekben rejlik.

¹ Az Országgyűlés 2007. november 26-án hozta létre a posztot, s azt Fülöp Sándor a parlament 2008. május 26-i szavazása alapján tölthette be.

² 2008. november 10., Szent István Egyetem, Gödöllő

Ezzel együtt ritkán veszi bármely vitázó fél a fáradságot, hogy alaposan tanulmányozza a másik oldal érveit, szemellenzősen hajtogatva saját vélt igazságait. E megosztottság súlyos taktikai-stratégiai kudarcra fenyegeti a jövőért felelősséget érzők tevékenységét, hiszen potenciális szövetségeseink tekinthetnek ádáz ellenségekként egymásra. A népesedés kérdésénél kevés alkalmasabb téma képzelhető el, amelynek még finom fölvetése is a kulturált vitakészség azonnali elpárologásával ne járna. A taktikus hallgatás sem oldhat meg semmit,³ különösen hogy a *túlnépesedés* potenciális fenyegetésként mindenképpen létezik. Ugyanakkor arra is érdemes ügyelnünk, hogy a témához egyéb – a fenntarthatóságot legfeljebb ürügyként használó – erők is csatlakozhatnak, s a csatározások közepette az ember könnyen azon kaphatja magát, hogy akaratlanul is korpa közé keveredett (vagyis fennáll az ideológiai árukapcsolás veszélye).

E helyütt érdemes a szerző saját elfogultságait is feltárni. Hívő keresztényként, három gyermek édesapjaként jegyzem e tanulmányt. A népesedéssel kapcsolatos jóval korábbi álláspontom a mostanival megegyezik, jóllehet akkoriban még egyetlen sikeres „Homo sapiens fogadásban”⁴ való közreműködésről sem adhattam számot. A lét, legalábbis ezúttal, nem határozta meg a tudatot. A keresztény (katolikus) háttér tehát egyrészt adott a tanulmány közelítésmódját illetően, ugyanakkor – mivel lassan két évtizede „környezeti ügyekkel” is foglalkozom – a „zöld” vonatkozások kellő súlyú számbavétele is biztosítottak látszik.

Úgy vélem, a népesedés ügyében folytatott kiélezett harc a közös ügy, a fenntarthatóság kárára megy. A témát mindkét fél álláspontjának alapos áttekintésével érdemes kezdeni. A feltárásnak fontos része az eszmei-ideológiai háttér kutatása, a megoldásnak azonban a nagyobb elfogadhatóság, s így a gyakorlatba ültethetőség érdekében minél kevesebb sajátos hívő keresztény tartalmat szabad csak hordoznia (módszertani törekvés). E közös minimum, amelyben mindkét oldal megegyezhet, a – családtervezésben is alkalmazandó – *létbarát* technológiák melletti kiállás lehet.

³ A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a teremtett világ védelméről például nem foglalkozik a népesedés környezeti vonatkozásaival (Felelőségünk a teremtett világért, 2008).

⁴ A kifejezést a túlnépesedést iparszerűen ostorozó Simonyi Gyulától kölcsönöztem (2007, 8. o.).

Tények

Történeti távlatban a világ népessége nagyjából az 1960-as évek második feléig gyorsuló ütemben növekedett.⁵ A növekedés az ipari forradalomig egyértelmű, bár lassú volt, majd utána – számos ok következtében – robbanásszerűvé vált. Ezek közül az egyik legfontosabb a javuló egészségügy hatására csökkenő csecsemőhalálozás, változatlanul magas termékenységgel párosulva. A népesség rohamos növekedése ugyanakkor a világ fejlettnek nevezett részén mára megfékeződött (e jelenségre demográfiai átmenetként hivatkozik a szakirodalom), sőt a csökkenő termékenység következtében a népesség helyenként már most fogyásnak indult, illetve a közeljövőben csökkenni fog (Lutz–Sanderson–Scherbov, 2001).⁶ Egyes demográfusok egyenesen második demográfiai átmenetről beszélnek a csökkenéssel kapcsolatban (van de Kaa, 1996). A csökkenő termékenység idővel nyilván csökkenő népességhez vezet, ám ha magát a csökkenő termékenységet akarjuk további okokra visszavezetni, ingoványos területre jutunk.

Márpedig magyarázatra szükség volna, mert globális szinten (1) a népesség nagyságának stabilizálása, illetve (2) a népesség csökkenéséből fakadó hátrányok ellensúlyozása ezen okok ismeretében hatékonyabban volna kezelhető. Mivel a népesség globális növekedési üteme az 1960-as évek óta lassul, matematikai fogalommal élve túl vagyunk az idő függvényében felírt növekedési görbe inflexiós pontján. Kérdés, hogy (1) a növekedési ütem e csökkenésével elégedettek lehetünk-e (van-e még további tennivalónk), illetve hogy (2) milyen okai lehetnek mindennek, mi módon sikerült idáig jutni. Mindenesetre a lassuló növekedés kapcsán egyesek már a vészharangot kongatják (például Campbell, 2007), miszerint a *túlnépesedés* témája⁷ a médiában és a közbeszédben lekerült a napirendről. Való igaz, a népesedési nyomás enyhült, de sokan még nem tartják „megoldottnak” a problémát. Ennek megfelelően „zöld körökben”, a civilek és a fenntarthatóság

⁵ Az aktuális helyzet rövid áttekintését lásd Takács-Sánta, 2008 (87–89. o.), Lutz–Skirbekk, 2008; Economist, 2011.

⁶ Az elhaló népesség pótlásához szükséges egy nőre jutó gyermekszámot (TFR; total fertility rate) világszerte általánosan 2,1-nek veszik, ám ezt az értéket az adott ország halandósági viszonyai jelentősen befolyásolják. Sierra Leonében például a népességpótló TFR 3,43 volt a 2000-es évek elején (Espenshade et al., 2003).

⁷ Ahhoz, hogy *túlnépesedés*ről beszélhessünk, ismernünk kellene a Föld emberekre vonatkozó eltartóképességét (vö. Cohen, 1995). Ez sok ok miatt gyakorlatilag megismerhetetlen, a nehézségekről bővebben lásd Ryberg (1998).

műhelyeiben továbbra is hangsúlyos, sőt az ENSZ konferenciáin is állandóan visszatérő téma a népesedés.

A 2011 végén már hétmilliárdos népességről elmondható, hogy ennek 80%-a a fejlődőnek nevezett országokban él, valamint a további növekmény, az újszülöttek 90%-a kifejezetten a gyengén fejlett országokban (LDCs) lesz megtalálható. Ugyanakkor a „fejlettebb” országokban folytatódik a termékenység csökkenése, illetve az alacsony szinten stabilizálódik, ami előbb-utóbb a népesség tényleges csökkenéséhez fog vezetni.⁸ Tehát népességnövekedés és népességcsökkenés egyszerre jellemzi a világunkat.

Címkék

Aligha túlzás, hogy a népesedéssel kapcsolatos álláspont az egyik legsúlyosabb törésvonal a különféle környezetpolitikai irányzatok között. Már az egyes csoportok pontos megnevezése is nehézségekbe ütközik, hiányoznak a kellően semleges, pontos kategóriák. „Zöldek” és „nem zöldek”; „embergyűlölők” és „életpártiak”; „haladók” és „bigottak”; „modernek” és „premodernek”; „neomalthusiánusok” és „bővülködéshívők” néznek farkasszemtel egymással. E kategóriák azonban korántsem egyértelműek és gyakran sértőek, igazságtalanok.

Miért ne lehetne „zöld” egy nagycsaládos keresztény? Persze ha a „zöld” mivoltnak eleve valamiféle „szélsőliberális” világnézettel kell párosulnia (mondjuk része az abortusz és a sterilizáció népszerűsítése), akkor nem is nagyon akar beállni a „zöld” zászló alá, sőt az illető joggal gyanakodhat *minden* zöld mozgolódással kapcsolatban. Vagy miért lenne „embergyűlölő” az, aki – a gyakran hangoztatott érv szerint – az emberek mennyisége helyett az élet minőségét helyezi előtérbe (más oldalról viszont, megfelelő körülmények között, miért ne lehetne jobb minőségű életet élni gyermekekkel, mint nélkülük)? Mi az életminőség? Miért ne lehetne haladás a konzervativizmus (egy nem modern felfogás), ha egy zsákutcából való kitolatlás a feladat?

⁸ A 2,1-nél alacsonyabb egy nőre jutó gyermekszám késleltetve okozza az abszolút népességszám csökkenését, főleg a korábban megszületett, népesebb fiatal korosztályok (tehetetlenségi hatás), a bevándorlás, valamint a születéskor várható élettartam emelkedése miatt. Oroszországban és a közép-kelet-európai, egykori szovjet érdekszférában (így Magyarországon is) már ténylegesen csökken a népesség abszolút nagysága. Németország az első nagyobb, „fejlett” ország, amelynek népessége már csökkenésnek indult.

Ha a fenti álláspontokat a fenntarthatóság kérdéskörének vonatkozásában értelmezzük, akkor az általam gyakran hivatkozni kívánt két táborra (közelítésmódra) talán a legszerencsésebb a „modern zöld” és a „nem modern zöld” címkéket akasztani. A modernitást illetően fontos az a szempont, hogy az ember a világban mintegy mindenhatóként cselekszik-e (modern álláspont), vagy hajlandó elismerni önmaga fölött valamilyen erkölcsi-természeti tekintélyt (nem modern álláspont). E tanulmány a fogyasztói társadalommal leginkább szembenálló „nem modern zöld” álláspont mellett fog érvelni (ennek felelnek meg a később bemutatandó létbarát technológiák). Az 1. táblázatban erre az álláspontokra a „szerénység és felelősség” címkével utalunk.

	Nem zöld	Zöld
Modern (az ember mintegy isteni pozícióban)	Anyagi kényelmet teremtünk! ⁹	Megteremtjük a fenntarthatóságot! ¹⁰
Nem modern (az ember nincs isteni pozícióban)	Anyagi kényelmünk Isten akarata ¹¹	Szerénység és felelősség ¹²

1. táblázat. A környezeti problémákhoz való viszony mátrixa

⁹ Nincs másról szó, mint az ipari forradalom és a ráció forradalma óta kibontakozott fogyasztói társadalomról, melyben ha tudatosodik is olykor néhány fenntarthatatlansági probléma, a rendszer hívei a saját hajuknál fogva akarják kihúzni magukat a gödörből, ami kevés sikerrel kecsegtet.

¹⁰ Napjaink zöldnek nevezett vagy magukat zöldként hirdető mozgalmi közül sok ide sorolható. Ezt a fajta társadalommérnökséget mint megoldási módszert, a modern korban gyakran alkalmazták különféle célok érdekében – gyakran rettenetes eredménnyel. Ilyen cél itt most a bolygó megmentése a túlnépesedéstől.

¹¹ Legyen elég itt az észak-amerikai gyökerű prosperitás teológiájára utalnom, amelyről bővebben lásd Kocsis (1998). Tartunk tőle, hogy e felfogás (de legalábbis gyakorlat) a történelminek nevezett egyházak körében is hajlamos felútni a fejét.

¹² A táblázat logikája alapján ide a „jövő gondját Isten majd megoldja” jelmondatot is írhattuk volna. Ez azonban nem lenne szerencsés, mert (1) fatalizmusra készíthet, holott igenis hozzá kell tennünk a magunkét a sikerhez, s mert (2) a terjedő ateizmus és agnoszticizmus – illetve a nem istenközpontú vallások – számára elfogadhatatlan az Istenre hivatkozás.

Modern alatt (az 1. táblázat felső sora) e helyütt elsősorban a felvilágosodáshoz köthető, a társadalmi – és a természeti környezetbeli – folyamatokat kizárólag a ráció alapján manipulálni igyekvő attitűdöt értem. Mindez együtt jár a szekularizáció, az individualizmus és az eszközelvű racionalitás térhódításával, s a cselekvés és a döntéshozatal kritériumává az emberek számára elérhető legnagyobb haszon válik. Maga a modern közgazdaságtan és a gazdasági logika is sokban erre az elvre épül, csakúgy, mint a fogyasztói társadalom. E keretben az ember mintegy megistenül, azaz teljes mértékben magához kívánja ragadni az irányítást, illetve sok esetben ténylegesen magához is ragadja azt. Ezzel áll szemben a nem modern álláspontok sokasága, melyek közül e tanulmányban a kereszténységet emelem ki. A fentiek alapján a *modern* fogalmára – pozitív köznyelvi kicsengése ellenére is – kritikusan tekintek.

Azt állítom tehát, hogy a zöldek bizonyos irányzatai (a modern zöldek) a környezeti problémák helyes érzékelésével csak félfordulatot hajtanak végre a fogyasztói társadalom attitűdjétől való elfordulásban, teljesebb és hathatósabb szembenállást csak a fogyasztói társadalomban is jól kitapintható világlátástól és mechanizmustól, azaz a modernitástól való távolságtartással valósíthatnának meg. Amint azt látni fogjuk, gyakran épp a népegyeztetés terén hajlik sok rendszerkritikus irányzat arra, hogy a sajátjává tegye a modernitás logikáját.¹³

Törésvonalak

Nyolcat ellett a Bodri, de egy kutyas se kellett senkinek, s Feri bácsi a kölyköket – *humánus* alapon – szép sorban mind vízbe fojtotta. Így is túl sok már a kutya, s kóbor ebként miféle sors várna rájuk!? Ráadásul a túl sok kutya az embereket is veszélyeztetheti (megtámadhatják, betegséget okozhatnak), mi több, versengenek az emberrel az amúgy is szűkös erőforrásokért. A „piszkos munka” elvégzésére pedig mindig akad vállalkozó, ha magunk képtelenek volnánk ölni, hacsak nem egy állatbarát határozottan oda nem áll, s azt nem mondja, hogy *nem!* Így van ez akkor is, ha a túlszaporodást vagy az életminőséget latolgató józan kalkuláció csupán az egyedek felét/negyedét ítéli halálra. A legkevesebb, hogy az ember mindebbe belegendolva kissé megborzong. Esetleg lehetünk előrelátók, s mintegy bölcs megelőzéssel

¹³ Lásd például a kínai egykepolitikára való pozitív hivatkozásokat a túlnépesedés miatt aggódók körében. A kínai egykepolitika eredetéről és lényegéről lásd Greenhalgh, 2003.

beavatkozhatunk az élet érdekében: kiheréltethetjük vagy miskároltathatjuk kedvenceinket.

Vajon van-e különbség akkor, ha nem kutyákról vagy macskákról, hanem emberekről van szó? Afrikából, Indiából, Bangladesből, vagy akár hazai nyomortelepekről készült fényképek és filmek százai közvetlenül is amellet tanúskodhatnak, hogy – legalábbis helyenként – túl sokan vagyunk a Földön, a közvetett, nagyobb léptékű környezeti problémákra utaló jelekről nem is beszélve. Az emberiség környezetterhelése több mutató szerint is túllépte a földi bioszféra – mint véges rendszer – eltartóképességét, s e terhelésben a népességszám fontos tényező.

Filantróp buzgalmunk vajon mit súg e helyzetben? Csecsemők vízbe fojtása civilizált kultúrákban – ma már – nem elfogadott, megszületésük mintegy megelőzésére azonban eszközök széles skáláját fejlesztettük ki (illetve fejlesztettük tovább) az óvszerhasználatától a művi meddővé tételen át a „biztonságos abortuszig”. S ha valamely régióban mégsem kellően széles az eszközválaszték, oda hatalmas kampányokkal, erőforrásokkal próbálják eljuttatni e lehetőségeket. Érvek sokasága hozható fel mindezek mellett (nemcsak túlszaporodással és erőforrásválsággal kapcsolatosak, hanem például a női test fölötti önrendelkezés érvei is), e téren viszonylag kis anyagi befektetés jelentős anyagi hasznokkal kecsegtet.

Ugyanakkor nem árt számot vetni mindazzal, hogy vajon mennyiben jogosult az ember az étellel kapcsolatban ennyire közvetlen döntések meghozatalára, illetve ilyen döntések elősegítésére, lehetővé tételére. Már az emlősök vízbe fojtásának kérdése is nehéz etikai kérdéseket vet föl. A növény- és állatvédelem egyes mélyökológiai irányzatokban az egysejtűtől a gerincesig minden élő következetes védelmére szólít – a védendő fajok köréből gyakran épp az embert kifejejtve. Messzire vezetne egészen a húsevésig visszafejtenünk a téma logikai fonalát, ám mindenképp tisztázandó volna, hogy élet és halál kérdésében (1) érdemes-e/szabad-e a puszta anyagi haszonelv alapján döntéseket hozni, valamint hogy (2) kiterjeszhető-e mindenhová határtalanul, tabuktól mentesen az emberi döntéshozatal territóriumra. A modern alapon álló zöldek, a népességszabályozás területén legalábbis, mindkét kérdésre igenlő választ adnak, míg a nem modernnek mindezzel szembehelyezkednek.

Számot kell vetnünk azzal is, hogy az emberi társadalom kevésbé függvényszerűen (vagy legalábbis sajátosabban) működik, kevésbé determinált, mint az általunk ismert állat- (és növény-) világ. Viszonylag jól elemezhető egy állatpopulációban a tojások vagy a kölykök megfelezésével, illetve a meglévő állomány mesterséges megtizedelésével beálló változás, ám

egy ilyen beavatkozásnak az adott fajra vonatkozó hosszú távú visszahatása elhanyagolható (feltéve, hogy ez nem vezet kipusztuláshoz). Ehhez képest valami hasonlóan akár a „leghumánusabb” módszerekkel történő véghezvitele emberek körében magára a fajra, azaz az emberekre hosszabb távon is visszahathat: megváltozik alapvető élet- és értékeállítottságunk, életösztönünk, világfelfogásunk. E változást egyfelől valószínűleg üdvözölnék a modern zöldek, hiszen ekkor már végre nem az utódhagyás lenne az ember egyik fő célja. Másfelől viszont visszaüthet az előnyök efféle mérnöki előrelátással való számítgatása: a személy egyénné, kapcsolataiban kiürültté, ősi ösztöneiben meggyalázottá-kiégetté, azaz beteggé válhat, s mindennek esetleges fogyasztásnövelő hatása kiolthatja az elsőre könnyen elérhetőnek látszó fenntarthatósági előnyöket.¹⁴ Súlyos etikai kérdések merülnek föl persze akkor is, ha a fogyasztás és a környezetterhelés csökkenése végül is elérhető volna ily módon.

Nagy kérdés tehát, hogy az életvédelem imperatívuszát (1) csak az emberen kívüli bioszférára, (2) csak az emberre vagy (3) a bioszférára és az emberre egyaránt érvényesnek tekintjük-e, s a harmadik esetben még mindig el kell döntenünk, hogy konfliktus esetén melyiket részesítjük előnyben. Álláspontom – és az egyházak legjellemzőbb álláspontja – szerint az ember a teremtett világ művelője és őrzője, illetéknéppen felelősséggel tartozik minden élő iránt, szélsőséges konfliktus esetén azonban az embert kell előnyben részesíteni. Ám amíg az elvek a maguk elvontságában elegánsan lefektethetők, addig a gyakorlatban nehézségek sora bukkanhat fel. Különösen igaz ez a népesedés/túlnépesedés kérdéseire.

Gyermekszám

A gyermekszám kérdésének feszegetését követő indulatok talán a személyes érintettség okán is különösen erőteljesek, ami aztán gyakran személyeskedésbe, s így kommunikációképtelenségbe csap át. E konfliktusok sokkal inkább előjönnek a népességgel kapcsolatban, szemben a fogyasztással. Autóhasználatunkon, bevásárlási szokásainkon, klímaberendezés-használatunkon stb. – legalább elvben – akár máról holnapra

¹⁴ A technológiák fejlődése esetén jól ismert az úgynevezett visszapattanó-hatás: a hatékonyabb termékből, szolgáltatásból többet veszünk igénybe, kioltva ezzel a hatékonyság fogyasztást csökkentő hatását. Hasonló visszapattanó hatás lehetőségével a népességszökkenés manipulatív megoldásait illetően is számolnunk kell, de még egy spontán népességszökkenés is növelheti az összfogyasztást.

is változtathatunk, ezért nem kell a *status quo*-val saját személyünket is azonosítanunk. Ám ha gyermekeink számával hozzák összefüggésbe környezeti felelősségünket vagy felelőtlenségünket, óhatatlanul személyünk is mérlegre kerül. Az ítélet elöl nincs menekvés, utólagos módosítás (gyermekszámcsökkentés) nem lehetséges. Így aztán a jövő generációk felneveléséből nagyobb részt vállalók legalábbis kényelmetlenül érezhetik magukat a zöld ügyek kapcsán, amennyiben azok a túlnépesedés témáját egyoldalúan erőltetik. Gyermekeink, családunk ősidők óta a legdrágább kincsünk, a legnagyobb örömök – és bánatok – végtelen forrásai. E téren az ormóttan beavatkozás súlyos hiba lenne, következményei (a zöld ügyekre vonatkozóan is) beláthatatlanok lehetnek. A merész tabudöntögetés itt könnyen ámokfutássá lehet.

Furcsa következtetések adódnak akkor, ha a témát a fogyasztással karöltve vizsgáljuk (ami szintén fontos elem az emberiség bioszférára gyakorolt összerhelésében – lásd később). A túlnépesedés szempontjából környezetileg rendkívül felelős a karriert építő, gyermeket nem akaró (vagy a gyermekvállalással elkéső), a fogyasztását-kényelmét gyermekvállalással csökkenteni nem akaró személy.¹⁵ E jelenség – bár meglehetősen bonyolult áttétekkel, de – mégiscsak a fogyasztói társadalom és a „jólét” terméke, régebben Nyugaton, illetve napjainkig másutt elképzelhetetlen volt tömeges formában. „*Nincs gyermekem, s nem is lesz!*” – íme a környezettudatosság és a jövő iránti felelősség *non plus ultrája*, ha a túlnépesedést állítjuk a középpontba. Az illető vajon felad-e így bármit is az önzéséből? Nem, a jövőt cseréli a jelenre, s e döntésnek legfeljebb nem szándékol, pozitív környezeti externáliája lehet a népesség későbbi csökkenése.

Holott a gyermekvállalás még – egy általunk kevésbé osztott – nyers közgazdasági okfejtéssel is inkább lemondásnak tekinthető a jelen élvezeteiről egy jövőbeni nagyobb jó érdekében (szemben az „élj a manak!”-filozófiával). A jelenre szorítkozva a gyermek – közgazdaságilag – egyfajta fogyasztói jószág (igen, örömünk telik benne), mely a többi piaci jószággal (igen, bennük is gyakran örömünk telik) verseng kegyeinkért (Becker, 1981). Ez esetben a gyermekvállalás is csupán önzés, s ha most hely hiányában nincs is módunk visszautasítani e felfogást, annyi megállapítható: a jelenbeli anyagi fogyasztás élvezetéről lemondva tesz szert a gyermekvállaló egy másfajta, kevésbé materiális jellegű öröme. A gyermeknek tehát így magában is van egy

¹⁵ Ezzel persze nem állítom, hogy a tudatos gyermektelenség mögött ne állhatna más – világi vagy egyházi – ok vagy motiváció. További fontos kérdés az is, hogy miként érzük el azt, hogy ne legyen gyermekünk (lásd később).

fogyasztáscsökkentő hatása: itt és most, a jelenben. Mármost ha a szülői attitűdök változatlanul öröklődnének tovább, optimisták lehetnénk a jövőt illetően: a gyermektelen hedonista kihal, a (több)gyermekes önkorlátozó attitűd pedig tovább hagyományozódik, s elterjed. Hogy ennek mégsem feltétlenül lehetünk szemtanúi, az az ellenerők jelentősebb hatására utal.

A fentiek elsősorban a fejlettnak nevezett fogyasztói társadalmakra tűnnek igaznak. Ám fel kell tennünk a kérdést, vajon mindez igaz-e univerzálisan mindenütt, tértől és időtől függetlenül a Földön? Elképzelhető-e helyi szinten, hogy tényleg elemi érdek a kevesebb gyermek melletti kampányolás? Nos, nézetem szerint itt nem a több vagy kevesebb gyermek melletti érveket kell ütköztetnünk. Sokkal fontosabbnak látszik a *felelős* gyermekvállalás hangsúlyozása, ami akár kevesebb gyermek kívánalmát is jelentheti. E téren azonban különösen nagy a veszély, hogy a „modern zöld” álláspont csapdájába essünk. Mert ha adott esetben a csökkentés célszerűsége mellett kell is érvelnünk, a kitűzött cél eléréséhez biztosított eszközöket nagyon meg kell válogatni.

Népességfogyás

2012-ben a világ döntő részén az egy nőre jutó gyermekszám a kettőt sem éri el, ami nem elég a népesség tartós fenntartásához. A felelős döntéshozatalra vonatkozó elvünk, amit a kívánt gyermekszám vonatkozásában akár családtervezésnek is nevezhetünk, ilyen körülmények között a több gyermekre törekvést is igazolhatja. Furcsa tehát az a féloldalasság, ami a köznyelvben és politikákban a családtervezés (family planning) igényét elsősorban a kevesebb gyermek iránti igénnyel hozza összefüggésbe. Persze a *tervezés*, a jövő mérnöki pontosságú felvázolása hamisítatlanul *modern* jelenség (s nincs is gond vele, amíg hidat vagy épületet tervezünk). Ám ha emberi sorsok, akár a saját sorsunk tervezésébe fogunk, veszélyessé lehet, mert az élet folyásának olyan kiigazítására ösztönözhet, amely a *terv* megvalósulását veszélyeztető minden tényezőt könnyörtelenül kiiktatni igyekszik.¹⁶

Marslakószemmel Földünk egységes egész, a helyi sajátosságok elmosódnak. Ha bolygónk már most reménytelenül túlnépesedett, akkor örülnünk kellene minden csökkenésnek, bárhol is menjen végbe az. Sőt, ha a csökkenés a

¹⁶ Igaz ez akkor is, ha a *tervezetnél* kevesebb gyermek várható (meddőség). A tervhez ragaszkodás könnyen a dolgok menetével szembeni lázadásá fajulhat, ennek összes, messze ható következményével együtt.

rendkívül magas egy főre jutó fogyasztású fogyasztói társadalmak sajátja, akkor az emberi bioszfératerhelés csökkentését látszólag a lehető leghatékonyabban hajtjuk végre. Hisz' épp ott lesz egy-egy emberrel kevesebb, ahol a fejenkénti környezetterhelés a legnagyobb; s ott történik sokasodás, ahol egy-egy plusz fő nem okoz jelentős környezeti többletterhelést globális szinten. A világ a dolgok természetes folyása révén elvileg olyanná alakul, melyben a jövő generációk aránya a kis fogyasztású harmadik világbeli népesség javára tolódik el (lásd a *Tények* című fejezetet).

E folyamat azonban egyrészt a javak fölötti rendelkezés arányainak további súlyos torzulásához vezetne; másrészt e folyamatok nem minden más tényező változatlansága mellett (*ceteris paribus*) zajlanak. Okok és okozatok bonyolult szövevényének következménye a nyugati népességfogyás, s mértékadó elemzések sokasága a népességfogyással az egy főre jutó fogyasztás növekedését állítják párhuzamba – okként vagy okozatként. Amint arra számos statisztikai adat utal, e „fejlett” régiók néhány évtizeddel korábbi nem sokkal kisebb (gyakran szinte azonos) népessége összességében jóval kisebb fogyasztással és környezetterheléssel párosult. Ha a népességcsökkenés kapcsán érvényesülne az úgynevezett visszapattanó-hatás, akkor még az is könnyen megeshetne, hogy kevesebb polgár összességében nagyobb környezetterhelést produkálna – megghiúsítva a népességcsökkenéshez fűzött zöld reményeket.

Gyakran hangoztatott érv az is, hogy a fogyasztói társadalom kialakítása és élvezete *szubjektív* társadalmi ízlés kérdése; ám ezt az ízlésbeli kérdést jelentőségben messze felülmúlja az, hogy a véges eltartóképesség *objektív* korlátot állít elénk, ami semmiképp sem teszi lehetővé a világ valamennyi lakójának a magas szintű fogyasztást. Ez az a megkerülhetetlen ok, ami miatt a fogyasztói társadalom ideája – tetszéstől függetlenül – elvetendő (Kocsis, 2002, 12–13. o.). A környezeti eltartóképesség megkerülhetetlen kérdése végső soron erősebb érv lehetne a népességszám korlátozása mellett, mint a népességfogyásból fakadó kétségtelen nehézségek (lásd például a nyugdíjrendszerek problémáit) – feltéve, hogy az egy főre jutó fogyasztáson nem vagyunk hajlandók csökkenteni.

Ugyanakkor a népesség csökkentése mellett érvelők körében gyakran hallhatjuk-olvashatjuk a nem kívánt terhességek feletti aggodalmat, milyen rossz is az, amikor nem szeretnénk babát, ám az mégis jön! S mily' különösen drámai ez a harmadik világban! A nem-kívántságra való hivatkozás egy nyilvánvaló társadalmi-emberi szempont, környezeti szempontból végül is mindegy, hogy eredetileg kívánták-e vagy sem „az újabb fogyasztót”. Ugyanakkor e körben ritkán halljuk a sajnálkozást afelett, hogy a fejlettnek nevezett világban kívánt babák milliói nem születnek meg a fogyasztói

társadalom (az áruformájú lét) folyamatos kísértései okán. (Önmegvalósítás, karrier kergetése, pénzhiány, együttélésre való alkalmatlanság stb. miatt; Kopp–Skrabski, 2006; Bongaarts, 2001; Voas, 2003.) Fontos lenne, hogy ne csak akkor hozakodjunk elő emberi szempontokkal, amikor az egyéb céljainkkal összhangban állónak tűnik, hanem legyünk érzékenyek az emberi balsorsok valamennyi formája iránt (akár megszülető nem kívánt gyermekekről, akár meg nem születő kívánt gyermekekről van szó)!

Létbarátság

Ugyan melyik ember ne akarná befolyásolni (szabályozni) utódai számát és érkezésük időpontját!? Ősi igénye ez az emberiségnek, s az ezzel kapcsolatos manipulációk, rítusok sokasága szinte áttekinthetetlen. Minden korszak kitermelte a megoldás elfogadottabb és vitatottabb módszereit, s napjainkra a *modern* tudomány egyre több olyan eszközt ad kezünkbe, amelyek minden korábbinál több haszonnal kecsegtetnek, ám alkalmazásuk legalább annyi problémát is felvet. Az étellel kapcsolatos súlyos döntések megalapozására (ti. hogy megszülethessen-e egy gyermek vagy sem; illetve hogy fennmaradhasson-e egy faj/élőlénytársulás vagy sem) szilárd, objektív kapaszkodókra van szükségünk.

E tanulmányban a *létbarátság* elve mellett érvelek, amelynek érvényesülése mind a természeti környezetért, fenntarthatóságért aggódók, mind pedig az emberi személyt és életet védelemben részesíteni kívánók számára fontos lehet. A létbarátság az étellel kapcsolatos kérdésekben szakítás a modernitással, hiszen lényege az életformák fölött gyakorolt humán külső kontroll mérséklése.¹⁷

Fenntarthatósági problémáink ugyanis alapvetően a kontroll két típusa, a külső és a belső kontroll segítségével oldhatók meg. A *külső* kontroll eszközök, többleterőforrások manipulatív alkalmazásával enyhít a problémán, így például az agráriumban a kézi kártevőirtástól a vegyszeres permetezésen át a génmódosított, kártevőjét elpusztítani képes növényig az ember természet fölött gyakorolt külső kontrollja egyre fokozódik. Mivel a kártevők is élőlények, ezért felmerülnek az élet elpusztításával, illetve az életesélyek mesterséges módosításával kapcsolatos, zöldek által is hangoztatott etikai és gyakorlati aggályok. Azonban ilyen típusú külső kontroll az ember mint élőlény vonatkozásában is alkalmazható, amikor a „nem kívánt gyermek” merül föl fenntarthatósági (vagy egyéb) problémaként. Így a spirál (a már

¹⁷ A létbarát koncepciót bővebben fejtem ki egy korábbi munkámban (Kocsis, 2010).

megtermékenyült petesejt beágyazódását akadályozó eszköz), az „esemény” utáni tableta, az abortusz és a szándékos csecsemőgyilkosság mindegyike a mesterséges eszközös, az emberi élet bontakozása fölött totális kontrollra képes módszerek körébe sorolható.

Mindezekkel szemben azonban a *belső* kontroll is sok esetben hatékonyan kezeli a problémát, mégpedig a fent említett etikai aggályok felbukkanása nélkül. Így ha a világ elégtelennek vélt élelmiszer-termelésére vagy az éhezésre gondolunk, akkor a megoldás során az ember önkorlátozásra képes természetére is építhetünk. A jóléti társadalmak étrendjének átalakítása az alacsonyabb hús fogyasztás irányába, a megtermelt élelmiszer mainál egyenlőbb elosztása valószínűleg 9-10 milliárd ember élelmezését is lehetővé tenné a Földön anélkül, hogy az agrárium teljesítményét külső kontrollal kellene tovább fokoznunk. Hasonló a helyzet a „születésszabályozással” is. A cölibátus, a szüzességi fogadalmak, a házasság időpontjának későbbre tolésa (a házasságon kívüli nemi érintkezés elutasítása mellett) évezredek át a születésszabályozás előnyben részesített módszerei voltak – legalábbis a kereszténység elterjedtségi területén (vö. Johansson, 1987; Livi-Bacci, 2007, 109–116. o.). A tudományos ismeretek fejlődésével mára elérhetővé váltak a „természetes családtervezés” módszerei is, melyekkel a szexuális együttlétek a női szervezet terméketlen időszakaira időzíthetők, ezáltal külső, eszközös kontroll nélkül is jelentősen csökkentve a megtermékenyülés valószínűségét (Megyeri, 2009; Billings–Westmore, 1994).

A *belső* kontroll alapján történő születésszabályozás ugyanakkor olyan életmódot kíván alkalmazóitól, amely gyökeresen ellentétes a szexuálisan szabados életvitellel. A *belső* kontrollnál nagyfokú önismeretre, odafigyelésre és önmérsékletre van szükség a siker érdekében, s e követelmények egy része a partnerre is vonatkozik, azaz szükséges a másokra való odafigyelés és a közös elhatározás. Többek között épp ez az, ami ma megnehezíti a széles körű alkalmazást, ugyanakkor ez pontosan annak a *jelzésértékű* paradigmaváltásnak volna része, amely nemcsak elvben tagadja a hedonizmus mindenhatóságát, hanem az életvitel szintjén konkrétan is megmutatkozik.

Az előbbiekből logikusan következik, hogy *a problémakezelés belső kontrollra épülő módszereit tekintsük létbarátnak*. Ezek azon a páratlan emberi lehetőségen alapulnak, amivel bizonyos célok érdekében képesek vagyunk az önkorlátozásra. A modern, kényelemre épülő – s emiatt is oly csábító – fogyasztói társadalom hívei természetesen vívmányként ünneplik a „kényelmetlen” *belső* kontroll alkalmazásának szükségtelenségét, sőt olykor egyenesen gúnyt űznek ezen erényekből, illetve az azokat alkalmazókból. Ám a leépülő *belső* kontroll okán sokasodnak az új kényszerek és igények, amelyek csak soha nem látott mértékű külső kontroll gyakorlásával

ellensúlyozhatók. Ez pedig előhívja a fenntarthatatlanság problémáját a természeti környezetben; s eközben saját fajunkkal, utódainkkal kapcsolatban is etikailag egyre kétesebb módszereket vagyunk kénytelenek szükségszerűnek tekinteni.

Amíg a természeti környezet ember általi kontrollját illetően meg kell engedjünk a külső kontroll mérsékelt formáit (lásd például a biogazdálkodást; enélkül ugyanis a vadászó-gyűjtögető társadalmakhoz való visszatérés kellene célként hirdetnünk), addig a humán születésszabályozást illetően kevésbé magától értetődő a külső kontroll akár mérsékelt formájának létbarátkénti elfogadása, hiszen itt nem növények vagy állatok életéről, hanem emberekéről van szó (lásd a *Törésvonalak* című alfejezetet). Éppen ezért megkülönböztetem az *erős létbarát* változatot, amelynek keretében a külső kontroll semmilyen fajtája nem elfogadható; míg a *gyenge létbarát* változatban a külső kontroll mérsékelt, kevésbé totális formái (így például az óvszer) még elfogadhatónak tűnnek. Különösen akkor lehetnek elfogadhatóak a gyenge változat módszerei, ha ezeket a külsődleges eszközöket nem végcélként, hanem az erős létbarátság felé vezető út állomásaiként fogjuk fel. A főbb születésszabályozási módszereket a létbarátság összefüggésében a 2. táblázat mutatja be.¹⁸

<i>Létbarát (erős)</i>	<i>Létbarát (gyenge)</i>	<i>Nem létbarát</i>
Természetes családtervezés; Önmegtartóztatás; Terméketlen időszak szoptatással való elnyújtása; Megszakított közösülés	„Esemény előtti” fogamzásgátló szer; hüvelybe helyezhető eszközök; Óvszer	Abortusz (bármilyen körülmények között végezve); „Esemény” utáni tabletták; Spirál; Művi terméketlenné tétel

2. táblázat. A gyermekszám csökkentésére irányuló főbb születésszabályozási módszerek létbarát jellegük szerint csoportosítva

¹⁸ Alighanem hasonló jellegű táblázat volna szerkeszthető a meddőség leküzdését célzó módszerekből is.

A 2. táblázat szerinti felosztás iránymutatásnak, kiindulópontnak mindenképpen alkalmasnak látszik. Fontos lenne, hogy a világ ma még mindig sokasodó néhány régiójában létbarát módszereket terjesszünk, végső célként az erős létbarátság érvényesülését kitűzve. Nem a születésszabályozás szükségességét tagadjuk tehát, hanem az ennek érdekében bevetett totális, külső kontrollra építő módszereket, amelyek tagadják és elsorvasztják az emberi mivoltban rejlő belső kontroll lehetőségét.

Vatikán

Mélyebb megértésre érdemes a Vatikán népesedési kérdésben vallott álláspontja, hiszen – hívők és „jóakarátú emberek” milliói révén – a fenntarthatóság ügyének hatalmas potenciális szövetségéséről van szó. Nem nehéz rájönni, hogy – néhány hangsúlybeli eltérést leszámítva – a Vatikán születésszabályozással kapcsolatos álláspontja a belső kontrollra építő, erős létbarát módszerekkel szoros összhangban áll (bár azzal nem feltétlenül teljes mértékben azonos). Ezért is bántó, hogy a népesedés kérdésében a modern zöldek olykor halálosabb ellenséget sejtenek a Vatikánban, mint magában a fogyasztói társadalomban. Pedig ha a növényekkel és az állatokkal kapcsolatban a fenntarthatóság megvalósítása – és egyéb célok – érdekében joggal utasítjuk el az erőteljes külső kontrollt, akkor nehéz belátni, miért éppen az emberek mint élőlények vonatkozásában kellene más álláspontra helyezkednünk. A gyenge létbarát stratégia legalább annyira tiszteli az embert, mint a növényeket és az állatokat; az erős létbarát stratégia pedig még a nem emberi lényeknél is nagyobb tiszteletet tanúsít az emberek iránt. Érdemes belátni, hogy az antropocentrizmus e következetesen létbarát változata aligha fenyegeti kipusztulással az élet nem emberi formáit, hiszen fölöttük sem engedi meg erőteljes külső kontroll gyakorlását.

Vegyük észre, a születésszabályozás (*birth control*) elérhetővé tétele a „fejlődők” számára – akárhány népszerű elemzést, kampányt, politikai célkitűzést tanulmányozzunk is át e témakörben – az utóbbi évtizedekben alapvetően a 2. táblázatbeli szürke és/vagy a fekete módszerek, azaz a külső kontroll erőltetésével volt egyenértékű (Nentwig, 1999; Speidel et al., 2007; Potts, 2007; magyarul például Simonyi, 2007), vagy legalábbis ez fontos részét képezte a stratégiának. Az ember az élet és a halál kérdéseiben nagymértékben a kezébe kívánja venni az irányítást és az ellenőrzést (kontroll), s mindezt gyakran még a nők „felszabadításáról” szóló ideológiával is megfűszerezik, miközben épp ezzel szolgáltatják ki őket külső

erőknek (profitorientált cégeknek, ügynököknek, az „egészségipar” képviselőinek stb.). Az élet természetes áramának e kontrollja ugyanarra a *modernitásra* vezethető vissza, mint ami a túlzott környezetterhelést a „felvilágosodás” és az ipari forradalom óta előidézte, s talán nem meglepő, hogy méltó megoldást sem adhat az általa előidézett problémára.

Érdemes néhány szót ejteni a kereszténységet érő azon népszerű és gyakran visszatérő vádról is, miszerint a „sokasodjatok!” imperatívuszát erőltetve taszítja végpusztulásba a világot, sőt túlhajtottnak vélt emberközpontúsága (antropocentrizmusa) okán magáért a modernitásért is a kereszténységet teszik felelőssé (White, 1967). E vádakra azóta sokan sokféle választ adtak már, ám itt, a népesedés témájában végképp különös nehézségekkel szembesülne az álláspont védelmezője. Mert antropocentrizmus (az emberi lét és személy előtti végtelen tisztelet és alázat) és az ember megistenülésének minden külső kontrollt magához ragadó *modern* projektje között – szó szerint is – ég és föld a különbség!

Paradox módon istenné – így élet és halál urává is – az ember csak saját istentelensége által lehet, s az ember az ily módon trónfosztottá tett Isten helyébe saját magát ülteti.¹⁹ Ilyen helyzetben a legnagyobb és legősztébb jó szándék és segíteni akarás is kifordul magából: az érintettek *fel sem tudják fogni*, milyen probléma lehet a fekete zónába sorolt, erőteljes külső kontrollal megvalósított születésszabályozási módszerekkel,²⁰ s hogy miért lehetnek fenntartások a mérsékelt külső kontrollt felmutató szürke zóna módszereit illetően. Az élet minden formájának feltétlen tisztelete az emberi élet feltétlen tiszteletével kell együtt járjon, e tisztelet és alázat kiiktatása magával hozza az összes olyan – nemcsak népesedéshez köthető – társadalmi és környezeti problémát, amelyek enyhítésén fáradozunk. E *nem modern* alapállás pedig különösebb keresztény istenhit nélkül is vallható. A létbarát koncepció

¹⁹ Első pillantásra furcsának tűnhet, hogy a megistenült ember miért nem tiszteli önmagát mint embert. Nos, önmaga érdekeit nagyon is tiszteli az, aki abba a pozícióba jutott, hogy istent játszva mások sorsa felett dönthessen, legyen szó a magzatától szabadulni igyekvő „anya” jogi-ideológiai-egészségügyi megtámogatásáról vagy a „fejlődőknek” dirigáló, őket „fejlesztő” tudományos-politikai-civil hatalmasságokról. Manipuláció, eszközelvőség, mérés, ellenőrzés, uralom és a személy eltárgyiasításának fogalmi jól ismertek a *modernitást* elemző-leleplező kritikusok számára (lásd például Alvesson–Deetz, 1996 összefoglalóját).

²⁰ Például arról, hogy még akkor is mennyire nem egyértelmű az abortusz helyessége, amikor valószínűleg már elsöprő többség támogatná, lásd Singer Magdolna interjúkötetét (2008) sérültgyanús, illetve sérült magzatokkal kapcsolatban édesanyjukkal, orvosokkal, segítőkkel.

jegyében a jót jól akaró emberek sokasága végső soron egyesíthetné erőit egy valóban minden élő számára élhetőbb világ megvalósítása érdekében.

Lássuk be, a Vatikán és nem modern követői/szövetségesei a fentiek, s nem a feltétel nélküli szaporodás apostolai. Így például amikor a probléma ellenkező előjelű, azaz nők vagy férfiak terméketlenségéről van szó, ugyanúgy következetesen elutasítják a külső kontrollal való erőteljes manipulációkat, mint amikor az utódnemzés visszafogásáról van szó. A tudomány *modern* képviselői azonban e téren is megindultak: embriókat válogatnak, szelektálnak, klónoznak és génpiszkálnak²¹ – miközben egyre erőteljesebben hivatkoznak az emberi jogokra, s mellesleg, vagy nem mellesleg, busás profitok képződnek. Pedig mily’ nagyszerű, keresztények által is támogatandó vívmányok volnának ezek, ha valóban a sokasodás lenne a kereszténység mindenekfelett álló célja!

S valóban, nem valamiféle lázadással próbálja orvosolni az egyház a terméketlenség sajnos egyre terjedő problémáját: inkább örökbefogadást, másokért végzett munkát, az úrt betöltő fájdalom révén a dolgok magasabb rendjének és értelmének felismerését szorgalmazza (vö. Tima, 2008). S akkor még nem is szoltunk a papi és szerzetesi cölibátus intézményéről, az önként vállalt szüzesség erényének e magas szintű műveléséről, amelynek mélységei és magasságai a *modernség* kémlelőnyilásaiból végképp beláthatatlanok – s ami szintén cáfolja azokat, akik a keresztényeket a mindenáron való sokasodás apostolaiként kívánják beállítani. Ezért is döbbenetes, hogy micsoda erők képesek csatasorba állni ezen értékek lerombolása érdekében (vö. Kavanaugh, 2003)! Sajnos, úgy tűnik, az ellenerők következetessége gyakran csupán egyházellenességükben mutatkozik meg – a fenntarthatóság és a túlnépesedés témakörei a legtöbbször csupán ürügyet szolgáltatnak a számukra.

Következtetések

A tanulmány a népesedés és a fenntarthatóság néhány témakörét körbejárva rámutatott a fő törésvonalakra. A modernitáshoz való viszony, amikor élet és halál kérdéseiben kell állást foglalnunk, stratégiai jelentőségű. Eszközelvű és manipulatív beavatkozások helyett minden élet, így az emberi élet feltétlen

²¹ A felsoroltakkal nemcsak az a probléma, hogy mindenáron utódot akarunk létrehozni, hanem hogy ráadásul még annak milyenségét is meg kívánjuk határozni. A fentieket persze úgymond orvoslási-kutatási célból is lehet alkalmazni, az ezzel kapcsolatos problémák tárgyalása azonban túlmutatna e tanulmány keretein.

tiszteletére, az étellel szembeni alázatra van szükség. Ehhez nyújt jó hátteret a létbarátság koncepciója, a megvalósítás során pedig jó szolgálatot tehetnek a létbarát technológiák. Ezek nem törekszenek az élet fölött totális külső kontrollra, hanem az emberi mivolt lényegéből fakadó belső kontroll kiművelését támogatják – lett légyen szó akár a nem emberi fajokhoz való viszonyról (agrárium) vagy az emberhez való viszonyról (születésszabályozás). A nagyobb belső kontroll lehetővé teszi a külső kontroll jelentős mérséklését, s ezáltal enyhíthet fenntarthatósági és etikai nehézségeinken.

Az ideális gyermekszám tekintetében az egész világon egységesen érvényes, hogy felelős döntéshozatalra van szükség, amely környezeti és társadalmi szempontokat egyaránt tekintetbe vesz. Ez – a körülményektől függően – kevesebb vagy több gyermek világra hozatalát egyaránt jelentheti, ám az előre kitűzött gyermekszámtól való esetleges eltérések mintegy lázadászerű kezelése semmiképp nem javasolt.

A környezetvédő mozgalmak számára fontos lenne, hogy nagyobb gyanakvással és távolságtartással legyenek a modernitás iránt, nehogy a probléma okával próbálják kezelni a bajt. E törekvést jól szolgálhatja a létbarát technológiák melletti következetes kiállás és a nem létbarát megoldások elutasítása. Ha ez megvalósul, megnyílhat számukra az út egy szélesebb körű együttműködés felé az egyházakkal és a valóban keresztény szellemiségű civil szervezetekkel, melynek révén a fenntarthatóság ügye is hatékonyabban képviselhető.

Irodalomjegyzék

1. Alvesson, Mats–Deetz, Stanley (1996): *Critical Theory and Postmodernism Approaches to Organizational Studies*; in: Clegg, S. R.–Hardy, C.–Nord, W. R. (szerk.): *Handbook of Organization Studies*; Sage, London, 191–217.; magyarul Kovász, 1998/2, 3–31.
2. Becker, Gary S. (1981): *A Treatise on the Family*; Harvard University Press, Cambridge
3. Billings, E.–Westmore, A. (1994): *A Billings-módszer – Családtervezés gyógyszerek és eszközök nélkül*; Természetes Családtervezést Segítő Egyesület, Szeged
4. Bongaarts, John (2001): *Fertility and reproductive preferences in post-transitional societies*; *Population and Development Review* 27 (Supplement), 261–281.

5. Campbell, Martha (2007): *Why the silence on population?*; Population and Environment 28, 237–246.
6. Cohen, J. E. (1995): *Population Growth and Earth's Human Carrying Capacity*; Science, július 21.
7. Economist (2011): Now we are seven billion; október 22.; <http://www.economist.com/node/21533409> (2011. 12. 07-i állapot szerint.)
8. Espenshade, Thomas J.–Guzman, Juan Carlos–Westoff, Charles F. (2003): *The surprising global variation in replacement fertility*; Population Research and Policy Review 22, 575–583.
9. Felelősségünk a teremtett világért (2008): *A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a teremtett világ védelméről*; Szent István Társulat, Budapest
10. Greenhalgh, S. (2003): *Science, Modernity, and the Making of China's*
11. *One-Child Policy*; Population and Development Review 29 (2), 163–196.; magyarul: *Tudomány, modernitás és a kínai egykepolitika*
12. *megalkotása*; in. Kovász 2010/1–4, 53–97.
13. Johansson, S. R. (1987): *Status Anxiety and Demographic Contraction of Privileged Populations*; Population and Development Review 13 (3), 439–470.
14. Kavanaugh, John F. (2003): *Krisztus követése a fogyasztói társadalomban – A kulturális szembenállás lelkisége*; Ursus Libris – Altern-csoport, Budapest
15. Kocsis Tamás (1998): *A Földi Paradicsom prófétái, avagy mérlegen a bizniszkereszténység ideológiája*; Kovász, 1998/2, 58–83.
16. Kocsis Tamás (2002): *Gyökereink – Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban*; Kairosz, Budapest
17. Kocsis Tamás (2010): *Létkérdések – Önkényuralom és népesedés a bioszférában*; Kovász 2010/1–4, 3–52.
18. Kopp Mária–Skrabski Árpád (2006): *Gyermekvállalás és életminőség*; in. Kopp M.–Kovács M. E. (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*; Semmelweis Kiadó, Budapest, 253–262. o.
19. Livi-Bacci, M. (2007): *A Concise History of World Population*; 4. kiadás, Blackwell, Oxford

20. Lutz, W.–Sanderson, W. C.–Scherbov, S. (szerk.) (2001): *The end of world population growth*; Nature 412, 543–545.
21. Lutz, W.–Skirbekk, V. (2008): *Low Fertility in Europe in a Global Demographic Context*; in: Tremmel (2008), 3–19.
22. Megyeri V. (2009): *Születés-szabályozás a család teológiájának tükrében – A Billings-módszer ismertetése*; JEL Kiadó, Budapest
23. Nentwig, Wolfgang (1999): *The Importance of Human Ecology at the Threshold of the Next Millennium: How Can Population Growth Be Stopped?*; Naturwissenschaften 86, 411–421.
24. Potts, Malcolm (2007): *Population and environment in the twenty-first century*; Population and Environment 28, 204–211.
25. Ryberg, Jesper (1998): *The Argument from Overpopulation – Logical and Ethical Considerations*; Population and Environment 19, 411–426.
26. Simonyi Gyula (szerk.) (2007): *Igazán szeretne egy gyermek nálunk és most megfoganni? – Szöveggyűjtemény globális tanuláshoz a nemzés költészetéről és az emberiség tragédiájáról*; Bocs Alapítvány, h. n.
27. Singer Magdolna (2008): *Áldatlan állapot – Mi lesz velünk?*; Jaffa Kiadó, Budapest
28. Speidel, J. Joseph–Weiss, Deborah C.–Ethelston, Sally A.–Gilbert, Sarah M. (2007): *Family planning and reproductive health: the link to environmental preservation*; Population and Environment 28, 247–258.
29. Takács-Sánta András (2008): *Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai*; L'Harmattan Kiadó, Budapest
30. Tima Renáta (2008): *Gyermekáldásra várva – Beszélgetések gyermektelenségről, hitről, örökbefogadásról*; Kairosz Kiadó, Budapest
31. Van de Kaa, D. J. (1996): *Anchored Narratives – The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility*; Population Studies 50, 389–432.
32. Voas, David (2003): *Conflicting Preferences: A Reason Fertility Tends to Be Too High or Too Low*; Population and Development Review 29, 627–646.
33. White, Lynn (1967): *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*; Science 155, 1203–1207.; magyarul például Lányi A. – Jávör B. (szerk.): *Környezet és etika – Szöveggyűjtemény*; L'Harmattan, Budapest, 2005, 167–177.